

ФОНЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ГОВІРОК ШПОЛЯНЩИНИ

Говірки Шполянського району Черкаської області територіально за відомими класифікаціями І. Зілинського, К. Михальчука, Ф. Жилка, І. Матвіяса, дослідниць середньонаддніпрянського говору Г. Мартинової, перехідних говірок подільсько-середньонаддніпрянської межі Т. Тищенко, середньонаддніпрянсько-степової межі Т. Щербини, належать до середньонаддніпрянського говору. Проте говірки Шполянщини обстежені нерівномірно. У фундаментальній праці «Атлас української мови» скартографовано лексичні, фонетичні та граматичні особливості 4-х говірок Шполянського району. У працях лексикологів-діалектологів описано лексичну систему з увагою до фонетичних та морфологічних особливостей говірок (сегмент побутової лексики – Г. Мартинова - **говірок**) [5], (сільськогосподарської лексики – Т. Тищенко – 14 говірок) [9], (назви одягу, взуття – Т. Щербина – 9 говірок) [10]. В окремій праці «Фонетика та фонологія середньонаддніпрянського говору» Г. Мартинова подає інформацію з 9-ти говірок Шполянського району Черкаської області [6]. До Шполянського району за даними територіального устрою належать 37 населених пунктів. Отже, частина говірок Шполянщини залишається не вивченою повністю або частково. Це і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета статті – системно описати фонетичні риси шполянських говірок¹.

Джерелами дослідження стали власні польові записи, виконані під час діалектологічної практики, архіви Східноподільського лінгвокраєзнавчого центру Уманського педагогічного університету імені Павла Тичини та

¹ Тут і далі маємо на увазі говірки Шполянського району Черкаської області.

збірник діалектних текстів «Говірки Черкащини», укладених науковцями Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Виокремлюємо фонетичні особливості, пов'язані з динамікою довжини слова, та фонетичні риси, не пов'язані з динамікою довжини слова.

Фонетичні особливості, пов'язані з динамікою довжини слова.

П.Ю. Гриценко заважає, що «типовими змінами, що відчутно трансформують вихідну структуру слова, а відтак – можуть впливати на його подальшу долю у говірках, є поява протетичних і епентетичних приголосних звуків, приставних і вставних голосних, нерегулярна втрата приголосних і голосних у різних позиціях» [3, с. 83]. У говірках Шполянщини зафіксовано ряд фонетичних особливостей, пов'язаних із динамікою довжини слова.

Двофонемні сполуки губних з /л'/, /н'/ після [м] поширені в південно-західних говорах, а від них – частково в поліських і південно-східних, - зауважує Ф. Жилко [4], але в досліджуваних нами текстах послідовно вживаною є лише лексема *в'ремн'а*.

У говірках західної зони середньонаддніпрянського ареалу, до яких належать говірки сіл Кримки, Соболівка, Кавунівка, Лозоватка, зафіксовано наявність протетичних приголосних [г], [й] у словах *го'дежа*, *го'вес*, *го'борка*, *'гарм'йа*, *го'нук*, *Йі'вана Ку'пала*. Протетичні приголосні, як зауважує Ф. Жилко, найбільш виявлені в південно-західних говорах, менше – в північних, а найменше – в південно-східних [4, с. 72]. Функціонування протетичних приголосних у сусідніх східноподільських говірках підтверджують карти АУМ [1, I, к. 7] та сучасні лексикографічні та лінгвографічні джерела. Так, дослідниця назв одягу, взуття й прикрас у східноподільських говірках Г. Г. Березовська зауважує, що протетичний приголосний [г] послідовно зберігається перед голосними [о], [у] і наводить ряд прикладів, що виразно демонструють це явище [2, с. 66]. Ізогласа, яка обмежує вживання протетичного приголосного в лексемах на позначення одягу, проходить у басейнах рр. Гірський Тікич та Синюха [2, к. № 27]. Вивчивши появу протетичних [г], [в], [л] у говірках подільсько-

середньонадніпрянського суміжжя на прикладі сільськогосподарської лексики, Т. М. Тищенко ізоглосу ареалу побутування приставних проводить із північного заходу на південний схід по лінії: Павлівка Жашківського р-ну – Кислин Маньківського р-ну – Ризино – Озірна – Скаливатка Звенигородського р-ну – Катеринопіль – Ступичне – Мокра Калигірка Катеринопільського р-ну – Соболівка – Кавунівка Шполянського р-ну Черкаської обл. із незначними відхиленнями вправо і вліво [9, с. 144]. Л. Б. Поліщук, дослідивши вживання протетичних приголосних у лексемах *зо́б'іс'т'а* / *о́б'іс'т'а*, *о́бора* // *зо́бора* у східноподільських говірках, зауважила, що середньонадніпрянські лексеми, що не мають протези, клиноподібно заходять на територію функціонування лексем із протезою у східноподільських говірках, що свідчить про перехідність східноподільських говірок [8, кк. 43; 19]. Отже, дослідження попередників корелюють між собою і дають підстави нам вважати говірки південно-західної зони Шполянщини такими, що містять ознаки перехідних говірок.

У досліджуваних говірках поширеним є явища усічення основи, зокрема у словах *за́ра*, *т'іки*, *с'і́час*, *с'т'іки*, *л'і́ватор*, *п'іди́сят*, *х'т'іли*, *т'риц'ат' ваку'в'ірують* (евакуаціюють), *ка'у* (кажу), *кам'н'а* (каменя).

Окремо зауважимо про префікси та прийменники, які в досліджуваних говірках зазнають або втрати приставного приголосного (від > од: *наодби'вайут'*, *о́д:ат'*, *отп'равиу'*, *одс'тане*, *од'тебе*, *од'кол'и од'тод'і*, *одли'т'іли*, *одп'разнували*, *одл'и'вау'*), або появи приставного голосного (*ізби'райут'*, *із'робл'ат'*, *ізби'райіц':а*).

Фонетичні особливості, не пов'язані з довжиною слова. Серед таких явищ розглядаємо «укання», «акання», гіперизми, метатезу, диспалаталізацію чи палатальність приголосного.

Фонетичне явище «укання» характерне для південно-західних говорів. В окремих південно-східних говорах фонемі /о/ та /у/ в ненаголошених складах позиційно (перед голосними високого піднесення) не розрізняються, що Ф. Жилко називає «помірним уканням» [4, с. 243]. У говірках південно-

східної Шполянщини зафіксовано такі лексеми, у яких фонема /o/ реалізована звуками [y] та [oʲ]: *гуту¹вати, мулу¹да, уд¹ружаних, мулу¹дих, нулу¹чайе, у¹б¹ідат', у¹д¹ім'і, чолу¹в'ік*. Це відбувається не тільки у позиції перед складом із [y], а й у повноголосних сполуках або перед складом із будь-яким голосним. Але разом із тим у декількох досліджуваних говірках відзначено лексему *оз¹вар* із початковим гіперичним переходом етимологічного /y/ → /o/, що свідчить про «опір» середньонаддніпряського говору подільському. На таке явище у говірках західної Черкащини звертає увагу Г. І. Мартинова. Вона зауважує, що ізофона гіперичного переходу /y/ → /o/ в східних правобережночеркаських говірках відображає опір середньонаддніпрянської діалектної системи подільському «уканню» [5, с. 40]. Як гіперизм можна розглядати і звук [o] на місці /a/ у лексемах *окац'іа (акація), оку¹ратн'і (акуратний «охайний»)*. Дослідниця перехідних говірок Т. В. Назарова вбачала в гіперизмах ознаку перехідних говірок, оскільки вони «за своєю природою є супроводом зіткнення різномовних чи різнодіалектних рис». Авторка зауважувала: «Вони мають свою діалектну територію, смугу між говірками, і в цій смузі вони можуть виступати як системне явище» [7, с. 25].

Для північних шполянських говірок характерне явище «акання»: *салда¹тами, кал¹аду¹вали*.

Заступлення приголосних звуків, як зазначає П.Ю. Гриценко, немає ареалогічної прив'язаності, оскільки спостерігається в багатьох говорах і є наслідком чергувань чи односторонніх заступлень [3, с. 62].

У досліджуваних нами говірках виявлено такі консонантні заступлення:

[д'] → [й]: *с¹вайба,*

[д'] → [л']: *с¹вал'ба,*

[ф] → [х]: *хорми,*

[ф] → [хв]: *хваб¹ричний, хронт, ш¹кахва,*

[ш] → [ч]: *ранче, менче,*

[к] → [х]: *дохтор*,

[п] → [к]: *кул'ім·от*,

[ш] → [в]: *первого*.

У шполянських говірках зафіксовано метатезу в лексемі *кур'ниц'а*. Сполуки *ир, ул, ер, ел* виникли відповідно до зредукованих у слабкій позиції після плавних *р, л* між приголосними. Ф. Жилко вказує, що таке явище спостережено в південно-західних говорах [4, с. 72].

В окремих досліджуваних нами говірках (північна Шполянщина) зафіксовано лексеми із [р'] : *п'р'амо, ізва'р'у, бур'а'ки*, що є типовою середньонаддніпрянською рисою. Фонемне розрізнення /р/ : /р'/ найбільш виявляється в південно-східних говірках, у багатьох південно-західних говорах [р] взагалі не пом'якшується. Вживання таких форм, як *за'жаран'і, бур'а'ки, пови'черайут', пра'дут', п'рамо, в'іт'рак, в'ітрач'ок, ска'реї (скоріше)* та ін. у говірках південно-східної Шполянщини свідчить про їх належність до говірок перехідного подільсько-середньонаддніпрянського типу.

Отже, на фонетичному рівні говірки Шполянщини неоднорідні, оскільки північні є типовими середньонаддніпрянськими, а південно-східні тяжіють до східноподільських, що дає підстави вважати їх перехідними говірками подільсько-середньонаддніпрянського типу.

Література:

1. Атлас української мови: В 3 т. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1984.
2. Березовська Г. Г. Структурна організація та географія назв традиційного одягу та прикрас у східноподільських говірках : дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Г. Г. Березовська. – К., 2011. – 393 с.
3. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К.: Наукова думка, 1990. – 272 с.
4. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К.: Наукова думка, 1966. – 307 с.

5. Мартинова Г. І. Лінгвістична географія правобережної Черкащини / Г. І. Мартинова. – Черкаси : Відлуння – Плюс, 2000. – 265 с.
6. Мартинова Г. І. Подільсько-середньонаддніпрянська діалектна межа (за даними побутової лексики правобережної Черкащини) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Г. І. Мартинова. – К., 1993. – 18 с.
7. Назарова Т. В. Проблема перехідних говірок між українською і білоруськими мовами (Говірки нижньої Прип'яті) // Праці XI республіканської діалектологічної наради. – К.: Наукова думка, 1965. – С.90 – 105.
8. Поліщук Л.Б. Структурна організація та географія назв традиційного будівництва в східноподільських говірках : дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Л. Б. Поліщук. – Вінниця – Донецьк, 2015. – 424 с.
9. Тищенко Т. М. Подільсько-середньонаддніпрянське суміжжя у світлі ізоглос : дис... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Т. М. Тищенко. – К., 2003. – 194 с.
10. Щербина Т. В. Ареалогія середньонаддніпрянсько-степового порубіжжя : монографія / Т. В. Щербина. – Черкаси : Видавець Андрощук П. С., 2009. – 348 с.